

Факултет Православни богословски

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

5/248

(Број захтева)

Веће научних области друштвено-
хуманистичких наука(Назив већа научне области коме се захтев
упућује)26.6.2015.

(Датум)

ЗАХТЕВ**за давање сагласности на предлог теме докторске дисертације за кандидата
на докторским студијама**

Молимо да, сходно члану 47. ст. 5. тач. 3. Статута Универзитета у Београду ("Гласник Универзитета", број 162/11-пречишћени текст, 167/12, 172/13 и 178/14), дате сагласност на предлог теме докторске дисертације:

"Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова и Светог Августина"
(пун назив предложене теме докторске дисертације)

НАУЧНА ОБЛАСТ

Теологија

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ:

1. Име, име једног од родитеља и презиме кандидата:

Александар (Миливоје) Милојков

2. Претходно образовање (назив и седиште факултета, студијски програм):

Православни богословски факултет, Београд, мастер академске студије

3. Година завршетка

претходног нивоа студија: 2012.

4. Година уписа на докторске студије:

2012.

5. Назив студијског програма
докторских студија:

Докторске студије теологије

ПОДАЦИ О МЕНТОРУ:

Име и презиме ментора: др Максим Васиљевић

Звање: ванредни професор

Списак радова који квалификују ментора за вођење докторске дисертације:

1. History, Truth, Holiness: Studies in Theological Ontology and Gnoseology, Los Angeles: Sebastian Press; Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za teološka istraživanja 2011, 247 str.
2. "Holiness and Otherness", Θεολογία (theological journal, Athens), 1, 2010, стр. 77-98.
3. „Θεος υπερβατικός – Θεος της κοινωνίας: Μι συμβολ Γρηγορίου του Θεολόγου και Μαξίμου του ομολογητή στην ν νοια της κοινωνίας“, Philotheos, International Journal for Philosophy and Theology, 5 (2005) 240-247.
4. "Liberated from Bondage to Decay through the Freedom (Romans 8:21)", Philotheos 2012, стр. 78-83.
5. "A Prolegomenon to a Study on Gender and Otherness: With Particular Reference to the Theology of John Zizioulas", Philotheos, International Journal for Philosophy and Theology, 11 (2011) 261-269.

Закључком Сената Универзитета од 27.10.2010. године прописано је следеће:

У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији техничко-технолошких, природно-математичких и медицинских наука ментор треба да има најмање три рада са SCI, SSCI, AHCI или SCIE листе, као и Math-Net.Ru листе.

У случају менторства дисертације на докторским студијама у групацији друштвено-хуманистичких наука ментор треба да има најмање три рада са релевантне листе научних часописа (Релевантна листа научних часописа обухвата SCI, SSCI, AHCI и SCIE листе, као и ERIH листу, листу часописа које је Министарство за науку класификовало као M24 и додатну листу часописа коју ће, на предлог универзитета, донети Национални савет за високо образовање. Посебно се вреднују и монографије које Министарство науке класификује као M11, M12, M13, M14, M41 и M51.)

Обавештавамо вас да је Наставно-научно веће факултета

(назив надлежног тела факултета)

на седници одржаној 22.6.2015. размотрило предложену тему и закључило да је тема подобна за израду докторске дисертације јер садржи оригиналну идеју и да је од значаја за развој науке, примену њених резултата, односно развој научне мисли уопште.

ДЕКАН ФАКУЛТЕТА

- Прилог**
1. Одлука о прихватању теме и одређивању ментора
 2. Извештај комисије о оцени научне заснованости теме докторске дисертације
 3. Електронска верзија.

На основу чл. 28. и чл. 65. Статута Православног Богословског факултета, Научно-наставно веће Факултета на својој 9. Седници у школској 2014/2015, одржаној 22.6.2015. године, донело је следећу

ОДЛУКУ

1. Прихвата се извештај Комисије за одобрење теме докторске дисертације **Александра Милојкова** под насловом "Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова и Светог Августина", у саставу **др Игнатије Мидић**, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Владан Перишић**, редовни професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду; **др Раде Кисић**, доцент Православног богословског факултета Универзитета у Београду.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Кандидат је предао Већу пријаву за израду докторске дисертације.

Веће Факултета оформило је сходно актима факултета комисију за одобрење теме докторске дисертације. Комисија је у благовременом року поднела извештај Већу Факултета.

По разматрању поднетог извештаја, Наставно-научно веће Православног Богословског факултета Универзитета у Београду је, прецизиравши тему дисертације, донело одлуку као у диспозитиву.

Доставити:

- Именованом
- Већу научне области УБ
- У досије
- Архиви

ДЕКАН

проф. др Предраг Пузовић

Извештај Комисије
за одобрење теме докторске дисертације
кандидата Александра Милојкова под насловом
„Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова, Светог
Августина и митрополита Јована Зизјуласа – проблематика егзегезе и
егзистенцијалне импликације“

Дана 04. новембра 2014. године студент докторских студија Александар Милојков одбранио је предлог теме докторске дисертације под насловом „Тријадологија Св. Григорија Богослова и Св. Августина“ пред Комисијом у саставу: проф. др Игнатије Мидић (председавајући), проф. др Владан Перишић и доц. др Раде Кисић.

Докторанд Александар Милојков је у уводном експозеу изложио мотиве за одабир теме, изнео прелиминарни нацрт рада и указао на значај и потенцијалну актуелност теме у савременом патристичком дискурсу. Потом су уследиле сугестије, примедбе и питања чланова Комисије.

У првом делу писаног Образложења тема кандидат је прегледно изложио прелиминарни садржај рада указујући на сва питања која би требало да буду обрађена у појединим поглављима. У поглављу „Излагање основних идеја“ кандидат у уводу наводи мотиве за избор тројице теолога чије ће текстове анализирати, а затим представља њихов богословско-историјски контекст као и њихову међусобну повезаност. У опширном делу другог поглавља насловљеном „Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова, Светог Августина и митрополита Јована Зизјуласа“ (Образложење, стр. 8–22) кандидат се бави односом богословске и икономијске Свете Тројице, тријадолошком терминологијом, односом појединачног и општег у тријадологији, Божанском монархијом, појмовима αἰτία и principium у тријадологији, проблемом filioque као и тријадолошким аналогијама. Након тога кандидат излаже егзистенцијалне импликације тријадолошког догмата у којима ће се, по сопственом признању, највише бавити богословљем митрополита Јована Зизјуласа. На самом крају Образложења аутор наводи списак критичких издања извора као и прелиминарни списак литературе коју ће користити током истраживања.

Расправљајући о дисертабилности саме теме чланови Комисије су се критички осврнули на утемељеност повезивања теолошке мисли Светог Григорија Богослова, Светог Августина и митрополита Јована Зизјуласа у једној дисертацији. Кандидату је предложено да размотри могућност скраћења области истраживања у циљу јаснијег профилисања и ограничења теме рада.

Такође је указано да је научно утемељење укључивања Августина у процес истраживања могло бити исцрпније објашњено у Образложењу. Комисија је кандидату указала на неопходност пажљивог приступа у случају егзистенцијалних импликација тријадолошког догмата и на опасност вештачког „хармонизовања“ теолошких концепата тројице аутора. Кандидат је такође одговарао на питања о односу биолошке и еклесијалне ипостаси у теологији митрополита Јована Зизјуласа као на питања о тријадологији Светог Григорија Богослова. Комисија је указала и на мање техничке пропусте у Образложењу (навођење литературе у библиографији, подела литературе и сл).

Кандидат је у одговору на постављена питања показао упућеност у теологију аутора које обрађује, мада му је комисија указала на извесне пропусте које је кандидат разумео и узео их у обзир приликом писања завршне верује текста.

Узимајући у обзир сугестију чланова Већа докторских студија (са седнице Већа одржане 21. 10. 2014.) Комисија је сугерисала кандидату Александру Милојкову и ментору проф. др Максиму Васиљевићу да предложеној тему „Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова, Светог Августина и митрополита Јована Зизјуласа – проблематика егзегезе и егзистенцијалне импликације“ као прешироку скрати, јер би тема била дисертабилнија уколико би гласила „Тријадологија Св. Григорија Богослова и Св. Августина“. Са сугестијом Комисије и Већа сложили су се и ментор и кандидат, тако да је кандидат на испиту успешно одбранио тему докторске дисертације. Комисија је такође утврдила да кандидат поседује неопходне компетенције за успешну обраду теме.

У Београду, 29. 11. 2014.

Чланови Комисије

1. _____

проф. др Игнатије Мидић

2. _____

проф. др Владан Перишић

3. _____

доц. др Раде Кисић

Образложење теме докторске дисертације

Александар Милојков

Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова и Светог Августина– проблематика егзегезе и егзистенцијалне импликације

Садржај рада

Рад ће имати следећа главна поглавља, унутар којих ћу одредити и поднасловe ради боље прегледности и систематичности самог рада:

I) Увод

Уводна питања ће бити подведена под одговарајуће поднасловe (исте ћу накнадно, у раду прецизно дефинисати):

- Мотиви који су иницирали идеју писања овог рада;
- Темелјне тезе и очекивани циљеви рада;
- Методологија и кратко представљање структуре рада.

II) Контекст богословља Светог Григорија Богослова, Светог Августина и митрополита Јована Зизијуласа

Ово поглавље ће показати богословље као одговор на изазов, унутарцрквени и спољни (философски, световни). Размотрићу основне богословске поставке савелијанства и аријанства, као изазов времена богословљу Светог Григорија и Светог Августина. Затим, савремене унутарцрквене и спољне, философске изазове богословљу митрополита

Зизијуласа. У првом реду, изазов егзистенцијализма и иступање против „тоталитарности“ класичне јелинске онтологије. Темељни задатак овог поглавља биће да истакне тријадологију као онтологију – са егзистенцијалним импликацијама за човека и свет.

III) Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова, Светог Августина

Ово поглавље је основа и тежиште самог рада. Темељно питање којим ћу се бавити јесте статус личности и суштине у онтолошкој равни, код тројице теолога. Анализираћу следећа питања од значаја за тему (која ће бити истицана унутрашњим поднасловима, које ћу прецизно дефинисати током израде самог рада):

- богословска и икономијска Тројица
- тријадолошка терминологија, са посебним интересовањем за релацију термина према онтологији (εἶναι, οὐσία, ὑπόστασις, πρόσωπον, substantia, essentia, persona, итд.)
- однос појединачног и општег у тријадологији – питање онтолошког првенства личности и суштине;
- божанска монархија – личност Оца и/или божанска суштина?
- личност Оца и божанска суштина у узроковању Сина и Духа Светога – шта значи да Отац узрокује *биће/постојање* Сина и Духа Светога?
- појам *αἰτία* и *principium* у тријадологији и њихове импликације на питање слободе;
- Filioque
- тријадолошке аналогии – смисао и импликације.

IV) Егзистенцијалне импликације тријадолошког догмата

Ово поглавље ће истаћи, како то митрополит Зизијулас каже, последице вере у Свету Тројицу. Биће обрађена следећа питања:

- Богопознање – личност, суштина и енергија, њихово место у богопознању;
- последице по еклисиологију – тријадолошки темељи бића Цркве;
- последице по антропологију – тријадолошки темељи антропологије.

V) Закључак

Излагање основних идеја

Увод

Два су основна мотива бављења овом студијом. Први је темељна важност тријадолошког догмата, те потреба да се о њему даље промишља и да се на његовој основи постављају и траже одговори на друга, животна важна питања (конкретно, питања еклисиологије и антропологије). Из овог мотива извире и моја прва теза у овој студији, која, наравно, није нова у православној теологији, али коју желим да подстакнем и истакнем ка значајну и кључну. Тим пре, што није реткост да има неразумевања и оспоравања те тезе у православној теолошкој јавности. А теза је следећа, послужићу се речима владике (тада јеромонаха) Атанасија Јевтића: „Последња тајна хришћанског Бога и хришћанског човека јесте *личност*, и то *личност у заједници* живота и општења са другим личностима, у слободи и љубави... Таква заједница Трију Личности јесте Света Тројица и у такву заједницу Бог је позвао и људе у Христу, а та заједница је Црква Богочовека Христа...”¹ Или, другим речима, прва теза би била жеља да кроз студију истакнем тријадолошке основе еклисиологије и православне антропологије. Самим тим и да истакнем важност продубљивања схватања тријадолошког догмата, јер, послужићу се поново речима Атанасија Јевтића, „другачије виђење Лика Божијег резултира неминовно и другачије виђење лика човечијег.”²

Ову прву тезу покушаћу да искристалишем кроз егзегезу кључних текстова тројице знаменитих теолога наше Цркве – Светог Григорија Богослова, Светог Августина и митрополита Јована Зизијуласа, показујући њену основаност и истинитост.

Зашто баш њих тројицу? Григорија Богослова, зато што сматрам да је кападокијско богословље, продубљујући никејску веру и коначно је заокружујући на Цариградском сабору, поставило основ и дало трајне и неизбрисиве смернице православном богословљу,

¹ Атанасије Јевтић, *Опасност од тријадолошких јереси у савременој теологији*, Богословље 1-2/1982, стр. 49.

² *Ibid.*

односно тријадолошком догмату. Дакле, немогуће је православно говорити о тријадологији (а следствено томе ни о православној еклисиологији и антропологији) а не позвати се на чувене Кападокијце.

Светог Августина, зато што се обично сматра да је он трајна и неизбрисива основа (или барем једна од важних основа) западног богословља, али и културе уопште. Даље, зато што сматрам да се православни теолози недопустиво мало занимају за латинске оце Цркве. Много мање него што се западни (римокатолички и протестантски) занимају за источне оце.

Митрополита Јована Зизијуласа, зато што сматрам да је он, након Светог Григорија Паламе, личност која је теологији дала суштински допринос. Као што је немогуће говорити о православном схватању тријадолошког догмата а не узети у обзир кападокијско богословље, тако није могуће говорити о савременој православној рецепцији истог, а не бавити се богословљем митрополита Зизијуласа.

Постоји још један разлог зашто и митрополит Јован Зозијулас. Наиме, то је и други мотив који ме је испирисао да се бавим овом студијом. Ради се о митрополитовој егзегези Августиновог богословља, тачније његове тријадологије. Основна тврдња те егзегезе јесте да Августин даје првенство божанској суштини у односу на божанске личности, па чак и да личности искључује из онтолошке равни. Искрено сматрам да та егзегеза у многоме није у праву, односно да се не може довести у везу са оним што Августин, мишљења сам, веома јасно и недвосмислено пише у својим кључним текстовима, када је тријадологија у питању. Из овог другог мотива произилази и моја друга теза у овој студији – однос личности и суштине у Августиновој тријадологији не разликује се од оног који заступа Григорије Богослов, као ни од оног који заступа митрополит Зизијулас. Личност, заједно са својом суштином јесте јединствена стварност (дакле, и личност, а не само суштина, припада онтологији), представљајући основу те стварности. Или, како би митрополит Зизијулас рекао, личност има логичко, онтолошко првенство у односу на суштину. Анализирајући кључне Августинове текстове, покушаћу да ово покажем и докажем.

Из ових теза постављам себи и два циља која желим да достигнем у овој студији. Први, да допринесем јаснијем разумевању тријадолошког догмата и јаснијем разумевању тријадолошких основа еклисиологије и антропологије. Други, да подстакнем православну

теологију на једно другачије (православно) читање и разумевање Светог Августина и, уопште, да подстакнем на веће интересовање наше теолошке јавности према латинским оцима Цркве. Сматрам да су обе тезе и оба циља који из њих произишле веома важни, како за наш унутарправославни, тако и за екуменски, међухришћански дијалог.

Контекст богословља Светог Григорија Богослова и Светог Августина

Свети Григорије Богослов и Свети Августин припадају једном времену које је давно за нама. Њих двојица готово да јесу савременици, али их од нас одваја више од 1,5 миленијума. Митрополит Зизијулас, пак, припада нешем времену. За разумевање њиховог богословља, поготово када је суд о истом у питању, не сме се превиђати контекст времена у којем богословље, појмовно и изражајно, иступа. Да ли се ово онда коси са *непроменљивошћу догмата*? Да ли то време обликује догмате Цркве? Наравно, не. Њихова суштина, вера „једанпут предана светима“ (Јд 1, 3), остаје непроменљива. Међутим, форма њеног изражавања бива мењана. Ту форму исказивања непроменљиве вере диктирају изазови контекста времена.³

Контекст времена Светог Григорија Богослова и Светог Августина је готово истоветан. С тим што Григорије, његово богословље, заједно са другом двојицом Кападокијаца, представља основу, темељ одговора Цркве на тај контекст, док Августин то предање, посредно или непосредно, наслеђује и даље га користи. Изазов, пак, који диктира контекст је исти – унутарцрквене размирице, тј. одговор на појаву антитринитарних јереси – *савелијанства* и *аријанства*. Ове две јереси, са својим потоњим нијансама и фракцијама, јесу директни изазови богословљу двојице отаца којима се у овој студији бавимо. Индиректно, изазов који диктира контекст је и спољни. То је античка грчка философија, њена онтологија, на чијим поставкама о схватању *бића* и настају антитринитарна тумачења, која препознајемо као савелијанство и аријанство.

³То је управо оно што савремене хришћанске секте, поготово оне антитринитарне, попут Јеховиних сведока, не могу да разумеју – држећи се буквално и слепо Лутеровог начела *Sola Scriptura*. Тако, једна од њихових честих „примедби“ црквеној теологији је и та да се у Библији не налази израз *Света Тројица*, те самим тим тај догмат и не може бити назван изворном, непатвореном апостолском вером. Истина, израз *Тројица* (за ознаку хришћанског Бога откривења) срећемо тек код отаца, апостолских ученика, па и касније. На пријем код Светог Игњатија Богоносца и, касније у другом веку, код Светог Теофила Антиохијског. Међутим, тај отачки израз вере у откривеног Бога заснива се управо на откривењском нуклеусу, који је сачуван у библијском тексту.

Савелијанство, антитринитарна јерес која је добила име по свом оснивачу Савелију, припада једној до две фракције антитринитарних јереси, које заједно називамо *монархијанизам*. Наиме, монархијанизам, у самој својој етимологији, значи учење о *једном* Богу – наглашава његову *једност*. По Пеликану⁴, *монархијанизам* потиче из пера западних теолога и први је употребљава Тертулијан. У свом екстремном облику, монархијанизам се јавља као јерес, како рекосмо, у две фракције – динамизам и модализам. Обе фракције истичу *једност* Божију, а *тројичност* појашњавају као *силе* једног Бога (динамизам) или као *модусе* или улоге које је један Бог имао у икономији (модализам). Савелијанство представља ову другу фракцију – модализам. Бог је један, у апсолутном смислу, а Отац, Син и Свети Дух су само улоге тог *једног и истог* Бога у икономији. Тако, у Старом завету Бог има улогу Оца, у Новом Сина а у наше време, у време Цркве, има улогу Духа Светога. Дакле, *биће* Бога је *једно и исто*, по Савелију. Мноштеност су само пројаве, маске и улоге тог *једног и истог бића*. Ово Савелијево тумачење се потпуно слаже са поменутом античком грчком онтологијом – наглашава се *једно* (које је једино стварно) из којег је све (које заправо не постоји као такво, већ је само *пројаваједног*). У том смислу је и Павле Самосатски користио израз ὁμοούσιος – говорећи да је Син *једносуштан* Оцу, у смислу да обојица, као улоге произилазе из једног и истог *божанства*. То *божанство* је, по савелијанству, један и стварни Бог.

Одговор отаца, као што ћемо у студији и видети, био је (речима митрополита Зизијуласа), ревидирање античке грчке онтологије – устројство онтологије као јединство *ко* и *шта* питања о *бићу*, уместо дотадашњег једног *шта* питања. Резултат је био истицање *стварности* и *посебности* Оца и Сина и Светога Духа. Оци ће истаћи да су три божанске личности *једно*, јер садрже једну заједничку суштину или природу, али нису *један*. Ово је веома важно истаћи, посебно када је Августиново богословље у питању, односно критика да он личности ставља за секундарне у односу на суштину или их чак и искључује из онтолошког исказа. Одговор савелијанизму, а Августин Савелија отворено помиње и критикује, је немогућ уколико *ко питање* није имплементирано у онтологију. Потрудићу се да покажем и докажем да Августинов текст који ћу у овој студији

⁴Јарослав Пеликан, *Хришћанско предање – историја развоја догмата*, том I, Београд: Службени гласник, 2009, стр. 207.

анализирати то недвосмислено показује. Личност (persona) је за Августина стварност, она се тиче онтологије, једнако као и код Григорија Богослова, а оштро насупрот Савелију.

Насупрот савелијанству и монархијанизму, аријанство није негирало стварност Тројице. Међутим, аријанство је *суштински* Сина и Духа Светог одвојило од Оца, смештајући их у суштину створеног. Следствено томе, монотеизам је „очуван“ тако што је Бог поистовећен са нерођеним, односно са Оцем. Син, као рођен, има свој почетак и „било је када га није било“ (ἡνυπότεοῦτεοὐκἦν). Син је „произашао из небића“, ἐξοὐκὸντων. Дакле, сажето, Син није постојао пре свог рођења (а аријанци нису разликовали рађање од стварања), следствено томе није из суштине онога који вечно јесте – Бога Оца. Одговор отаца био је учење о једној нераздељивој божанској суштини, коју садрже три божанске личности. Ту заједничку општост, суштину или природу, оци ће поставити унутар личности. Односно, личности су те које садрже божанску суштину, чији је почетак у Оцу, као једином *начелу* божанства, а коју (суштину) Син и Дух имају од Оца, кроз рађање и исхођење.

Борба против ове две јереси биће од старне отаца вођена нечим што ћу у овој студији назвати *двоструки онтолошки исказ*. Односно, како сам већ поменуо, постављањем онтологије на два различита али неодвојива питања о бићу – на *ко и шта* питање. И оно што је јако важно нагласити, Тројица нису *дериват* божанске суштине (ни код Григорија, ни код Августина), већ представљају прво и темељно питање у онтологији, прву и темељну стварност Бога. Налази до којих сам дошао у текствима двојице отаца, уверен сам, сасвим јасно то и показују.

Интересантно, античка грчка онтологија неће престајати да буде изазов ни савременом хришћанском богословљу. Управо, дискусија са њом је оно што повезује контексте савременог богословља са оним отачким. Митрополит Зизијулас, по мом мишљењу, одлично примећује како идеја о *једном* које претходи *многима* савршено опстаје у западноевропској философији, од Парменида па до наших дана. Та свест је дубоко укореењена, како митрополит тврди, чак и у главама православних. Како би то рекао владика Атанасије Јевтић у већ цитираном његовом чланку, постоји пракса, међу нама православнима, да чешће и првенствено говоримо о *једном Богу* него о *Тројици*. Многе наши уџбеници догматике су управо тако устројени – *један Бог*, па после тога *Тројица*.

Како митрополит Зизијулас примећује, а мислим да то одлично чини, ово је ништа друго до поменуто наслеђе античке грчке онтологије. Где је у тој читавој причи Августин, којег митрополит сматра за базичног „кривца“ опстанка ове онтологија у хришћанској мисли, посебно је питање којим ћу се детаљно позабавити. Како рекох, један од циљева ове студије јесте и указивање на једно православно (али другачије од оног у „тренду“) тумачење Августина.

Поменута онтологија се са тријадологије сели и на нашу еклисиологију (првенствено на питање односа помесне и васељенске Цркве) и на антропологију. Уопште, сели се на целокупно схватање живота и односа са Богом и са другим човеком. Општост која је изнад и диктира појединачност није само једна проблематична тријадологија. Из ње се неминовно рађа и проблематична еклисиологија (римокатоличка еклисиологија је прилично ушушкана у једну такву онтологију, како то митрополит Зизијулас примећује) и једна проблематична антропологија. Чак, и једно проблематично друштво. Танка је линија између „тоталитарне онтологије“ (Левинасов израз, који и митрополит употребљава) и тоталитарног друштва. Дакле, егзистенцијалне импликације су велике и превазилазе и саме границе Цркве. И управо је ова проблематика разлог због којег сам се определио да, уз двојицу светих отаца, проанализирам и тријадологију митрополита Зизијуласа. Мислим да је у наше време управо он показао највећу сензибилност за ово питање, енергично истичући потребу враћања отачкој, никео-цариградској онтологији. Онтологији, у којој ће појединачно (личност) бити задња реалност *бића* и без којег је општост само мисаона апстракција. Ту и такву, на тријадологији засновану онтологију треба учинити и животом Цркве и животом човека. То је наша шанса и у унутарправославном и у екуменском дијалогу. То је и шанса да свету „споља“ имамо нешто да кажемо.

Личност и суштина у тријадологији Светог Григорија Богослова и Светог Августина

Ово поглавље бавиће се кључним тријадолошким питањима тројице теолога. Кроз анализу извора биће размотрена следећа важне теме.

Богословље и икономија

Однос богословске и икономијске Тројице чини се као базичан у многим аспектима проблематике којом ћу се у раду бавити. Јер, какав се став заузме у вези овог важног питања зависиће и егзегеза текстова тројице теолога и сам наш критички став (позитиван или негативан)⁵. Наиме, питање је следеће: да ли, а ако да онда у којој мери, ипостасна својства три божанске личности која нам се откривају у *икономији* можемо преностити и на божанско биће *по себи*, на *теологију*, односно на унутартројичне односе независно од односа Бога према творевини?

Поћићу од става митрополита Зизијуласа. У *Догматским темама* он детаљно образлаже став који показује сложеност овог питања. Генерално, митрополитов став је да својства божанских личности у икономији не можемо апсолутно преносити на богословље. Из овога је јасно да и контра тврдња не може бити апсолутна – не можемо апсолутно разграничити Тројицу у икономији од те исте Тројице на вечном плану. Дакле, неки, можда најисправнији одговор би био – у икономијској се открива и богословска Тројица, да, али не увек и не апсолутно. И ту је велика тежина овог питања – *када* нам у икономији Тројица открива себе у богословског смислу, а *када* божанске личности показују своју икономијску улогу, коју су, како каже митрополит, слободно преузеле на себе? Јер, ми и не знамо ништа друго о Богу осим онога што нам је Он открио – а то откривање је икономија. Ако потпуно разграничимо икономисјку од богословске Тројице, бојим се да богословље постаје немогуће. Митрополит по том питању (богословске Тројице) заступа извесну апофатику, али чини ми се да ни сам у свом богословљу не остаје доследан том начелу. Јер, и он и други оци и учитељи Цркве, итекако говоре о тој – богословској Тројици. На основу чега, ако не на основу икономије?

Питање је, дакле, веома комплексно. Оно што себи дајем за задатак јесте да покушам да код Светог Григорија Богослова и Августина нађем „меру“ када се а кад не откривењске ипостасне карактеристике божанских личности тичу богословља а када само икономије. Јер, чини ми се да ствари нису баш тако оштро раздвојене⁶, када је у питању Григорије Богослов. На пример, у његовој *Беседи на Педесетници* налазимо и овакво *богословско* тумачење ипостаси Сина и Духа Светога:

⁵На пример, какав ћемо став заузети према учењу о Духу Светоме и Filioque-у код Августина директно зависи од одговора на ово тешко питање.

⁶Лично, волео бих да јесу јер би то олакшало одговор на ово тешко питање.

Дух Свети беше свагда, и јесте, и биће; нити је започео (постојати), нити ће престати, него је свагда Оцу и Сину сједињен и збрајан; јер не приличи да икада недостаје било Син Оцу, било Дух Сину.

Овде Григорије говори о *богословској Тројици*. Али, одакле му податак да Дух Свети као личност својствен Сину (у некаквом односу са Сином)? Такве личне атрибуте, где Дух пребива на Сину, срећемо у *икономији* (повезаност христологије и пневматологије). Затим, у истој *Беседи* Григорије поново из *икономије* долази до *богословља*:

Зато је Дух после Христа дошао, да нам не недостаје Утешитељ, и (дошао) као Други, да би ти схватио једночасност. Јер оно „Други“, постаје „друго ја“. Јер то „Други“ знам да је речено за једносушне. И Дух силази на апостоле као огњени језици, због блискости језика са Речју.

Очито, на неки начин ипостасне карактеристике богословске Тројице се показују у икономији.

Када је у питању Свети Августин он веома јасно поставља однос између богословља и икономије. Он их свакако разликује, користећи и конкретне изразе. На пример, израз *procedere* (излазити, исходити) се увек односи на Светог Духа, а понекад и на Сина⁷, у богословском смислу. Њихово послање у свет је *missio*. Дакле, *procedere* и *missio* нису исто. Односно, није исто рећи „Син потиче од Оца“ и „Син је послан од Оца“. Међутим, *missio* је у вези са *procedere*, али не у нужној. Не у нужној, како је то био случај у доникејском богословљу (проблем субординације), поготово у оригеновској традицији. Како многи истраживачи тврде, аријанство је изгледа покупило неке идеје из оригенизма, поготово учење да је Син (Логос), његово рађање од Оца, у нужној вези са стварањем света. И ту је, мишљења сам, основни мотив где су никејски Оци (у првом реду Свети Атанасије) разграничили богословску од икономијске Тројице. Аријанизам представља опасност екстремног пројектовања икономије на богословље. Толико екстреман да разара Тројицу, свлачећи Сина и Духа у раван творевине. А то чини управо јер је ипостасна одређења Сина (и Духа) у икономији *апсолутно* пројектовао на њихову егзистенцију *per*

⁷Не у смислу да Августин не прави разлику између исхођења Светог Духа и рађања Сина, већ када тим глаголом жели да каже да обојица потичу („излазе“) од Оца. Када жели да нагласи различито порекло од Оца онда је *procedere* резервисано за Светог Духа, а Син је *natus* (рођен).

se. Августину је проблем аријанства итекако познат. Борећи се против те јереси, Августин ће, између осталог, истицати поменути разлику између *procedere* и *missio*. Они јесу у вези, али не у онаквој у каквој су били у аријанству. Син није *рођен* нити Дух Свети *исходи* да би били *послани* (у икономији). Икономија никако не одређује њихову егзистенцију *per se*. Веза је обрнута. Икономијска Тројица бива условљена богословском. Тако, Августин ће рећи да је Син *послан* (*missus*) а не Отац, јер је Син *од* Оца а не овај од њега. Тројица, по Августину, у икономији показује своје унутартројичне односе (богословску Тројицу). Али, опет је питање мере – када и колико. А мера мора постојати и она код Августина постоји.⁸ У противном, апсолутно пројектовање икономије на богословље води нужно у аријанство или нешто слично.

Тријадолошка терминологија

Питање тријадолошке терминологије није изгубило на својој важности, у смислу да није престајало да доводи до неспоразума, од времена отаца (Григорија и Августина) па све до наших дана. Основа критике западне тријадологије (онтологије) од стране митрополита Зизијуласа своди се на став да они (западњаци) *биће* свODE само на *суштину*. Митрополит ће ову тврдњу илустровати примером у савременом енглеском језику, где је израз *биће* (*being*) увек резервисано за *једно* (*општост*), односно за *суштину*. Тако, срећемо тријадолошки израз *one being three persons*. Као иницијатора оваквог наслеђа у западном хришћанском предању митрополит Зизијулас често наводи Августина. Заиста, код Августина постоји „оригинал“ поменутог енглеског израза – *una essentia (substantia) tres personae*. Израз своје порекло води још од Тертулијана, па преко латинских отаца стиже и до Августина. Августин, свакако, није неко ко је тај израз сковао. Без обзира на то, у контексту митрополитове примедбе, значајно је истражити *који изрази* у Августиновој тријадологији се тичу *онтологије* (или *бића*). Ослањање само на етимологију може да завара. Као и у енглеском језику ово *being* од *to be* (бити), у латинском имамо *essentia* од *esse* (бити). Оба израза у тријадологији означавају општост или суштину Божију. Тако гледано, онтологија заиста изгледа *супстанцијалистичка* или

⁸Да ли је права, друго је питање. За одговором још увек трагам. Надам се да ћу током израде самог рада, вршећи поређење са Григоријем Богословом, доћи до одговора и властитог става.

ушиолошка. Међутим, анализа Августиновог текста показује да се и личност (persona) тиче *бића*, односно да заједно, недељиво од *essentia*-е припада *онтолошком исказу*. Августин је, показав у дисертацији, веома јасан по том питању, говорећи, између осталог, да се о Богу не говори само у смислу есенције (суштине) већ и у смислу унутартројичних односа. За те односе који одређују *личности* као појединачне идентитете Августин ће изричито нагласити да не припадају акцидентима, што ће рећи да припадају *јестаству*, вечности, односно *бићу*. Зато, по Августину, Бог (Deus) није просто и само „Бог“ већ – *Trinitasquae Deus est* (Тројица која је Бог).

Исту овакву онтологију, јединство *ко* и *шта* питања о Богу, сретћемо и код Светог Григорија Богослова. Ту ћу се осврнути на „кападокијску револуцију“ у терминологији, али и на терминолошку збрку тога времена у теолошким круговима о којимасведочи и сам Григорије Богослов:

По својој побожности говоримо о *једној суштини* (τῆςμιάςουσίας) и о *три ипостаси* (τῶντριῶν ὑποστάσεων). Наиме, први израз означава *природу божанства* (τὴνφύσιντῆςθεότητος), а други *личне особеностиТројице* (τὰςτῶντριῶν ιδιότητας), а Латини (Itáloi), иако размишљају на исти начин, због сиромаштва свог језика нису били кадри да разликују *суштину* од *ипостаси*, па су зато били приморани да уведу израз *лица* (τὰπρόσωπα), како не би у своје учење увели три *суштине*. Које су последице овога? Нешто заиста смешно и достојно сажаљења. Кроз ово цепидлачење у речима показа се разлика у вери. Због тих победољубивих иновација, сматрало се да је реч о савелијанизму због *трију лица*, а да је реч о аријанству због *трију ипостаси*.

О овој „збрци“ сведочи и Свети Августин у свом *De Trinitate*, истичући да му није јасна разлика коју Грци праве између израза οὐσία и ὑπόστασις. Изрази су, у докападокијској употреби, углавном били синоними, као што су и у латинској (били и остали) синоними *substantina* и *essentia*. Ипак, Августину је јасан појмовни садржај „грчке“ тријадологије и он проблематику своди само на „дух њиховог језика“ (грчког) и не види никакав дубљи, појмовни проблем.

Са друге стране, пре Августина, ни Свети Григорије не види никакво суштинско разилажење у самој вери између Истока и Запада због ове појмовне несугласице. И сам каже да су то за њега „победољубиве иновације“ (τὰτῆςφιλονεικίας ἀναπλάσματα). Дакле,

критикује оне који, што би се рекло, од дрвета не виде шуму. Односно, оне које поменута нејансоћа израза води до погрешних појмова у тријадологији, због чега су се дешавале међусобне озбиљне оптужбе за савелијанизам, односно за аријанизам. Сенка тих оптужби, трудићу се да у раду то и покажем, сеже до наших дана. Изгледа да постоји истоветна „логика“ ондашњих и садашњих несугласица и спорења. Мишљења сам зато да је потребно уложити напор ради долажења до заједничких појмова, Истока и Запада – управо онако како су то чинили Атанасије Велики и Григорије Богослов.

У наставку беседе Свети Григорије хвали Светог Атанасија који је, проучивши значење тих појмова (код Латина), закључио да су међусобно сагласни и да не одступају од православног учења. Дакле, Григорије Богослов није видео никакав „супстанцијализам“ и „превасходство суштине у односу на личност“ у латинском богословљу (а које, од својих претходника, наслеђује и Августин), који данас често примећују неки православни теолози, а међу њима истакнуто место заузима митрополит Зизијулас.⁹ Због тога, у овом делу рада, потрудићу се да Григоријеву и Августинову тријадолошку терминологију доведем до *заједничких и истоветних појмова*, који, како сам уверен, постоје. Утемељење за ово, како сам горе навео, постоји и код истакнутих источних отаца, какви су Свети Атанасије и Свети Григорије. Мишљења сам да се од тог утемељења треба поћи и у покушају савремених терминологско – појмовних несугласица у тријадологији између Истока и Запада.

Однос појединачног и општег у тријадологији – питање онтолошког првенства личности и суштине.

Морам да признам да би ова студија отишла сасвим другим током, када је у питању тријадологија, однос личности и суштине, по митрополиту Зизијуласу, да није било његовог излагања и касније објављеног чланка, на Симпосиону у Београду, 2012. године. Тај чланак митрополита Зизијуласа, *Личност и природа у теологији Светог Максима Исповедника*, сматрам капиталним, историјски важним. У првом реду зато што заокружује огромни теолошки опус овог нашег великог теолога, о једној веома важној теми.

⁹То наравно не значи да „супстанцијализма“ никако нема и да митрополит апсолутно није у праву. Мој став је да такав „супстанцијализам“ који митрополит критикује не постоји код Августина и ја ћу се првенствено том проблематиком бавити у дисертацији анализирајућу Августинове текстове.

Мишљења сам да после тог митрополитовог чланка нема више места за примедбе његовој тријадологији, тј. односу личности и суштине који он заступа. Лично мислим да је митрополит кориговао неке своје раније ставове, а и он сам у поменутом чланку каже да је спреман да то прихвати (=да је померио своје ставове). Због тога, моје занимање о овом питању ће се са критике митрополитове тријадологије преусмерити на указивање заједничких поставки код њега и двојице отаца Цркве.¹⁰ Дакле, желим да покажем, кроз егзегезу извора, да су и Свети Григорије и Свети Августин сагласни са ставовима митрополита Зизијуласа, а то су следећи ставови:

- појам бића се састоји од два питања: *шта* неко или нешто јесте и *како* неко или нешто јесте;
- суштина и личност се могу разликовати, али се никако не могу раздвојити једно од другог;
- личност узрокује постојање природе, у смислу да „није природа та која даје биће или постојање ипостаси, него је ипостас та која чини да природа напусти свој апстрактни карактер, који је лишен онтолошког садржаја, и задобије биће.“

Овде ће посебно бити интересантно анализирати Августинове ставове. Покушаћу да покажем да и он, као и Григорије Богослов и митрополит Зизијулас, говори о „општем“ (природи или суштини) коју конституишу појединачне личности. Личност (појединачно) никако није дериват суштине (општег), како се то Августину обично учитава (конкретно овде од стране митрополита Зизијуласа). Детаљно ћу, између осталог, анализирати и цитате Августина које митрополит наводи у поткрепи своје критике. Мишљења сам да Августин није коректно протумачен, да су из неког разлога изостављени његови веома јасни и експлицитни ставови. Митрополит Зизијулас тумачи Августина видећи у његовој тријадологији *само античку грчку онтологију*, говор о *бићу* који је везан *само за суштину*. По митрополиту, за Августина је *Тројица* нешто секундарно у односу на божанску *једност* (суштину). Односно, да су личности деривати суштине – став који је у многоме близак савелијанском схватању (sic!). Мислим да за такву егзегезу Августина нема изворних, текстуалних основа, већ напротив. Покушаћу да то покажем и докажем.

¹⁰Мада, анализираћу и његове раније ставове, за које мислим да су давали за право критици његове тријадологије (осврћу се на неке критичаре, мени најинтересантније). Мислим да је то јако важно како за садашњу тако и за будућу рецепцију теологије митрополита Зизијуласа.

Божанска монархија – личност Оца и/или божанска суштина? Личност Оца и божанска суштина у узроковању Сина и Духа Светога – шта значи да Отац узрокује биће/постојање Сина и Духа Светога?

Горе наведено питање води нас, даље, до следећег, веома важног питања. Да ли се отачко (предањско) учење о божанској монархији односи на једну личност или на једну суштину? Односно, да ли је Бог један зато што је божански узрок један (=личност Оца) или зато што је једна, заједничка божанска суштина Тројице?

Ово *или* питање, у контексту тријадологије наше тројица теолога, потиче од митрополита Зизијуласа. Његова намера је јасна и веома, по мом мишљењу, исправна – да у тумачењу тријадолошког догмата елиминише приступ наслеђен из античке грчке философије, где безлично *једно* као *подмет* узрокује многе. Односно, где *једно* представља *биће* многих, чинећи немогућом било какву *стварност другости*. Или, још јасније речено, где *безлична суштина* претходи *личностима*. Један такав отклон чини и Григорије Богослов у *Трећој теолошкој беседи*, на коју се митрополит и позива у својој студији *Отац као узрок*. Међутим, у поменутој студији начин на који је интерпретирао своје ставове изазвао је многе критике. Наиме, митрополит ће истаћи да је божанско јединство у Оцу (као једном личном узроку Тројице) а не у божанској суштини. Затим, да такво учење (о Оцу као узроку), имплицира *слободу и љубав*, а што не би било случај да се узроковање Сина и Духа Светога одигравало на плану суштине. Затим, истаћиће да су оци Другог васељенског сабора изменили Никејски символ вере, избацујући израз „из суштине“ (Оца), како би избегли нужност у Очевом узроковању Сина. Из тога је критика извукла закључак (Лудовикос, на пример) да митрополит поистовећује суштину са нужношћу а личност са слободом. По мом мишљењу, критика није била без разлога (мада је конкретно Лудовикос и више него претерао). Митрополит је био веома конзистентан у ставу да се суштина Божија не уплиће у Очево узроковање Сина и Духа, те да је то ствар само личности. Мени лично је то личило на једно цепање онтологије, на раздвајање личности од њене суштине. Ствар је далеко јаснија после поменутог симпозиона и митрополитовог чланка који сам назвао *историјским*. Без обзира да ли је он кориговао своје ставове или их учино јаснијим, по мом мишљењу, ствар са кључним питањем у тријадологији сада иде у правом смеру. Суштина је, коначно, добила своје јасно, а не само

декаларативно место у онтологији. *Ко* питање коначно *неодвојиво коегзистира* са *шта* питањем – и то је митрополит, коначно, јасно показао.

Истраживање дела Григорија и Августина показала су ми да нема разлога за „страх“ од некаквог негативног утицаја античке грчке онтологије. Ствар је прихваћена као прилично јасна у нашем домаћем теолошком мњењу када је у питању тријадологија Светог Григорија, али ја желим да покажем (и докажем) да и код Светог Августина ствар стоји исто тако. Оци јасно и недвосмислено говоре да је јединство Тројице у Оцу и због тога и у једној божанској суштини. Дакле, нема питање *или/или*, већ једно подразумева друго. Шта то значи? То значи да се, по оцима, Очево узроковање Сина и Духа тиче и *ко* и *шта* питања о Богу. Отац је *начело* или *узрок* Тројице у апсолутном смислу – он је давалац личне другости Сина и Духа, али и Онај од којег се друга Двојица осуштаствљују (на вечном плану, наравно). Односно, *једна божанска* суштина је у Тројици, с тим што је Син и Дух имају од Оца. *Суштина* је једна јер је једно њено начело – Отац, од којег друга Двојица имају *биће* (личну другост и једносушност са Оцем). Отуда, нема никакве контрадикторности и искључивости рећи – један је Бог јер је један Отац и један је Бог јер је једна божанска суштина. Прво подразумева друго. Ово је веома јасно и конзистентно изречено на многим местима и код Григорија и код Августина (што ћу у раду, наравно, показати), тако да нема никаквог простора да се на било какав начин *суштина* Божија искључи из божанског узроковања, а следствено томе ни из говора о *једности* Бога. Наравно, та једна божанска суштина не постоји сама, безлична, нити је она као таква узрок или начело Тројице. Суштина постоји искључиво као садржај ипостаси (личности, *persona-e*) и њено начело је Отац. Опет, Отац као појам увек указује на однос, те је незамислив без Сина и Духа. Дакле, не опстаје ни помисао да је Отац „некада“ био сам, па као такав, „накнадно“, узроковао Сина и Духа.¹¹ Он је неодвојив и незамислив без њих Двојице, али је *први* у онтолошком смислу. То веома јасно говори и толико оспоравани Августин. Ни за њега *један Бог* није ништа друго до *Света Тројица – Trinitas quae Deus est* (Тројица која је Бог). Чак и када говори о *једној божанској суштини*, борећи се против аријанства, он никада ту суштину не замишља као безличну, као ону која је нешто друго

¹¹Ово је, да споменем, једна јако чудна примедба Лудовикоса тријадологији Зизијуласа. Мислим да се базира на Лудовиковом појму личности где је она поистовећена са индивидуом. Интересантно да је овде један тако јасан појам личности у тријадологији митрополита Зизијуласа потпуно остао несхваћен и непримећен. Или је напосто, из неког разлога игнорисан?

до сама Тројица. Августин ће јасно рећи да никако не треба замишљати *quasi quarta divinitas* (некакво четврто божанство), у смислу да не треба *суштину* одвајати од *личности*. Дакле, управо ово што заступа и митрополит Зизијулас (веома јасно, у свом историјском чланку).

Будући да немамо никакву суштину по себи, безличну суштину, у тријадологији – нема простора да говоримо о суштини/природи као нужности наспрам личности као слободи. *У Богу нема ничег што није ипостазирано*, те зато нема ничег што се не може поистовети са актом личности – са љубављу и слободом. Овим ће се питањем најопширније бавити управо Августин, истичући да такав проблем (природа=нужност) постоји код човека, након пада. О томе, као и о *појму слободе*, детаљније ћу у поглављу о егзистенцијалним импликацијама тријадолошког догмата.

Појам αἰτία и principium у тријадологији и импликације на питање слободе

Овде ћу се позбавити терминолошком и појмовном разликом код отаца, коју и митрополит Зизијулас помиње. Наиме, ради се о томе да Августин, сходно пракси и предању латинских отаца, није никада користио израз *causa* (узрок) у тријадологији као што су то чинили кападокијски оци са грчким еквивалентом *αἰτία*. Тако, Августин никада за Оца неће рећи да је он *causa* Сина и Духа. Он ће користити израз *principium* (начело, =грч. ἀρχή). Са друге стране, митрополит Зизијулас ће кападокијски израз за Оца, *αἰτία* (узрок), везати за појам слободе. Дакле, по митрополиту, рећи да Отац *узрокује* Сина и Духа подразумева да се то узроковање догађа *слободно*, као акт *љубави* а не нужности.

Овде треба, по мом мишљењу, извести на чистац *појам слободе* о којој митрополит говори. Бојим се да, судећи по критикама (позитивним и негативним), има оних који немају на уму исти појам слободе о којем митрополит говори у тријадологији. Митрополит, али и двојица отаца (посебо Свети Григорије), ће рећи да Отац слободно, вољно рађа Сина и исходи Духа Светога. Међутим, да ли ту *слободу* треба схватити у смислу – да ли је могуће онда да је Бог могао и да не постоји? Не, није могуће. Па како онда његово постојање није нужно? Тако што ту појам слободе није базиран на *слободи избора* било какве датости. Дакле *слобода* у тријадологији *није слобода избора већ слобода*

која је поистовећена са љубављу. Зато митрополит *такву слободу* везује само за личност, сматрајући да израз *aitia*, као означитељ личног узрока, то најбоље показује.

Са друге стране митрополит је резервисан према Августинском изразу *principium* сматрајући да он, као појам, са собом носи елеменат нужности. Ја се са овим ставом не слажем и покушаћу да покажем зашто. Августин следује латинској појмовној традицији где се израз *causa* (узрок) користи да прикаже Бога као Творца, те се зато избегава у тријадологији. Када Бог нешто *узрокује*, то значи да ствара природу другачију од себе. Дакле, у ушима и уму латинске традиције употребити израз *causa* у тријадологији водило би сумњи на аријанство. У раду ћу представити детаљан одговор Томе Аквинског по овом питању, где се јасно види да је по среди разлика појмова, а не нека намера Августина да божанско рађање и исхођење лиши слободе. Такво поимање Бога, где постоје некаква дејства божанске суштине мимо хтења Оца и Сина и Светога Духа, за Августина је немогуће. Посебно ће бити интересантно размотрити и Григоријево писање на тему да ли је Син „Син воље“, која је у контексту расправе са аријанским фракцијама, а које (писање) анализира и митрополит Зизијулас. Показаћу да Августин *зна* за ово писање и за ову расправу са аријанством и да је *сагласан* са православним, отачким одговором.¹²

Filioque

Питањем *Filioque*-а, због његове комплексности, бавићу се кроз обраду већ горе поменутих теза (наслова и поднаслова). Свакако, окосница ће бити претходно наведена тема – проблем *Filioque*-а у контексту питања о једном *начелу*(*principium*) Тројице.

Питање *Filioque*-а биће, мишљења сам, најтеже питање у овој студији, у смислу да се нађу и најмање заједничке нити у учењу отаца (Григорија и Августина). Митрополит Зизијулас јасно и тачно указује на суштинске закључке Другог васељенског сабора, када је исповедање вере у Духа Светога у питању. Наиме, то исповедање стоји на два стуба: Свети Дух је Бог и Свети Дух од Оца исходи. Овај саджај вере бисмо могли да назовемо оним што је речено на *богословском* плану. Текстови Григорија Богослава заиста садрже *само* ова два стуба. Веома су ретка места код Григорија, а ја ћу их свакако анализирати,

¹²Буквално је препричао оно што Григорије пише у својој Трећој богословској беседи, наводећи отачки одговор као *наш*. Из свега што је написао могло би се закључити да се освртао управо на *Беседу* Григорија Богослова. Тачно место из *De Trinitate* ћу навести у дисертацији.

где он о Духу Светоме, на богословском плану, говори нешто више. Нешто што би ишло у прилог Августиновог много детаљнијем писању о Духу Светоме. Код Григорија имамо веома јасно да је Отац *узрок* и Сина и Духа Светога. Дух Свети *исходи* од Оца (не *и од Сина* као код Августина). Међутим, имамо, додуше веома ретка али врло интересантна места која указују на неку везу Сина и Духа (везу рађања и исхођења) у односу на Оца.¹³ На пример, Григорије ће рећи:

Εἰ ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ Πατήρ, ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός. Εἰ ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός ἦν ὅτε οὐδὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον. Εἰ τὸ ἐν ἦν ἀπ' ἀρχῆς, καὶ τὰ τρία ἦν.

Овде видимо Григоријев појам личности, где један подразумева постојање многих. Тако, „ако је један од почетка, онда су Тројица“. Тај један „ἀπ' ἀρχῆς“ је Отац, чије постојање подразумева и постојање Сина. Али, постојање Сина подразумева и постојање Духа Светога (Εἰ ἦν ὅτε οὐκ ἦν ὁ Υἱός ἦν ὅτε οὐδὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον). Дакле, видимо неку везу Сина и Духа. Ово би могло да се упореди са Августиним тумачењем да је Дух *дар* Оца Сину, али Григорије никако неће рећи да Дух Свети *исходи* од Сина (као Августин).

Затим, код Григорија имамо и тумачење да је Свети Дух *μέσος* (средњи, између) Нерођеног и Рођеног. Ово би се могло упоредити са Августиним тумачењем да је Дух Свети *љубав* Оца и Сина, односно да је Свети Дух, *Дух заједнице* Оца и Сина.¹⁴

Оваква места су код Григорија, како сам већ рекао, врло ретка. Григоријева намера је била да у вези Духа Светога укаже на она два стуба вере које сам горе поменуо. Код Августина је ствар другачија. Наравно и код њега имамо чврсто исповедање и одбрану поменута два стуба вере у Светога Духа. Међутим, имамо и проблем *исхођења и од Сина*, иако Августин неће рећи да имамо два начела већ само једно. Мишљења сам да је решење проблема *Filioque*-а у кристалисању заједничких појмова. Августин је, евидентно, по овом питању наследио једно предање (Свети Амвросије) које је стојало на другачијим појмовима. На ово указује и документ *Папског већа за унапређивање јединства хришћана*. Тамо налазимо појашњење разлике појмова који се крију иза израза

¹³Ово је покушај да повежем „отачке нити“, желећи да искрено одговорим на савет митрополита Зизијуласа који каже: „Савремени теолози, и источног и западног предања, морају радити у правцу новог повезивањастарих патристичких нити које би нас могле изнова здружити с првом динамиком ове недовршене историје усвајања.“ (Мислећи на динамику усвајања догматике Другог васељенског сабора).

¹⁴Све поменуто ће, наравно, бити детаљно анализирано у дисертацији.

ἐκπόρευσις *processio*. Неопходно је овај други уједначити са оним првим. Тиме би се и појам *једног начела* јасно свео на *личност као начело* (или *узрок*, на чему инсистира митрополит Зизијулас). У том случају, са таквим појмом какав је ἐκπόρευσις, места за *Filioque* не би било. Не чини ми се спорно да се Дух Свети схвати и као *љубав Оца и Сина*, као *Дух заједнице Оца и Сина*, те да у том смислу *и Син* љуби Оца (узвраћа му) и заједничари са њим у Духу Светоме. Међутим, питање *исхођења Духа* мора бити јасно дефинисано као питање – *ко је тај који Духу Светоме даје биће?* Односно, *ко га осуштаствљује и даје му личну другост?* То је свакако Отац.

Мишљења сам да би у том правцу могло ићи и римокатоличко појашење које сам горе поменуо. Јер, чак и да нам буде неспорно оно „крз Сина“, узрок Духа Светога остаје један – Отац. За овакво тумачење, у том случају, и Августин је „решив“. Међутим, морало би се, мишљења сам, мало порадити и на појашњењу *појма узрока* од стране митрополита Зизијуласа. Морало би се у његовом тумачењу наћи место и за *улогу божанске суштине* у самом акту Очевог узроковања Сина и Духа.¹⁵ Мислим да то његовој егзегези недостаје, све до оног чланка из Београда који сам назвао историјским. Тај проблем сам већ поменуо, а тиче се тога да Оца треба схватити као начело или узрок на само у смислу да он даје личну другост Сину и Духу, већ их и осуштаствљује. Отац *из себе*, без икаквог одвајања суштине, рађа и исходи Сина и Духа Светога. Једна суштина Свете Тројице је једна, јер је *узроковани* Син и Дух Свети имају вечно *од Оца*.

Ово врло јасно стоји, што ћу у раду и показати, у текстовима Григорија Богослова – *суштина у Тројици је једна, с тим што је Син и Дух Свети имају од Оца*. Дакле, у дисертацији ћу покушати да појасним и Григоријев појам Оца као *узрока*. Да укажем да тај појам обухвата онтологију у апсолутном смислу, односећи се и на *ко* и на *шта* питање, без икакве сепарације ово двоје. Мислим да појашњење овог појма даје добре основе за решење проблема *Filioque*-а.

Тријадолошке аналогije – смисао и импликације

¹⁵ Морам да признам да је папски документ по овом питању прилично добро и уверљиво поткрепљен ставовима (источних) отаца.

У овом поглављу анализираћу још једно важно питање. То су аналогije које тројица теолога користе у егзегези тријадолошког догмата. Две су основне ствари на које ту желим да укажем. Прво, да аналогije указују на оно што сам назвао двоструким онтолошким исказом (неодвојивост *ко* од *шта* питања о Богу). Посебно ће бити интересантно употребити аналогije Григорија и Августина, које су веома сличне. Поменућу неке: Сунце, зрак и светлост; реч и ум (однос Отац - Син) код Григорија и психолошке аналогije код Августина; једна светлост у три Сунца која се налазе једно у другоме; врело, извор и река. Поменуте аналогije срећемо код оба оца. И не само то, већ срећемо и њихову идентичну употребу у појашњењу тријадолошког догмата. То су следеће тврдње које се исказују кроз поменуте аналогije: једна је и нераздељива божанска суштина у Тројици, коју (суштину) Син и Дух Свети имају од Оца; божанске личности су недвојиве и незамисливе једна без друге; личности су конкретне, нема мешања и сливања у једно (Отац није Син нити Дух Свети, Син није Отац, итд.).

Друго важно питање, у вези аналогija, јесте њихов смисао. Овде ћу се посебно осврнути на Августинове аналогije и њихову критику. Ствар је у томе да се аналогija не користи да би буквално исказала Бога, изједначавајући потпуно Бога са аналогijом. На пример, ако користимо аналогiju ум-реч-дух, да следи да смо Бога поистоветили са умом у буквалном смислу (Сина са разумом, Духа Светог са вољом, итд.) Односно, како то митрополит Зизијулас каже, да смо личност поистоветили са особином. Таквом употребом аналогija бисмо заиста отишли у савелијанство. Показаћу управо ограничења када су аналогije у питању, а на која (ограничења) указују Григорије и Августин.¹⁶ Та ограничења морају бити узета у обзир, како из самих аналогija не бисмо извлачили погрешне закључке.

Егзистенцијалне импликације тријадолошког догмата

¹⁶Једно од Августинових појашњења је и ово: „Нека ми, дакле, нико не каже и нека ниједан кривотужитељ не покушава да ме као слабог нападне говорећи: шта од оно троје што си показао да се налази у нашем уму или души припада Оцу?....

Веруј да се помоћу неких видљивих ствари и кроз одређене појаве у поменутој природи (мисли на душу, односно на ум) може показати како се Отац, Син и Дух Свети одвојено показују и неодвојиво делују. То је довољно. Не кажем: Отац је памћење, Син је разум, Дух Свети је воља. То не тврдим. Нека се схвати како хоће. Ја се не усуђујем. То сачувајмо за оне који схватају више стварности. Ми као слаби слабима рекосмо што смо могли. Не кажем да је људска тројичност некако изједначена са божанском Тројицом. Ту нема ни поређења, нема основе да се успостави поређење. Али шта кажем? У теби, ето, нађох оно троје што се одвојено показује а заједнички делује.“

Ово ћу поглавље у највећој мери посветити богосвљу митрополита Зизијуласа. Из разлога што сматрам да је његов допринос на указивању егзистенцијалних импликација тријадолошког догмата капиталан.¹⁷ Код отаца (Григорија и Августина) истаћићу све оно што мислим да постоји као нуклеус богословских увида, који су веома широко и детаљно развијени и показани код митрополита Зизијуласа.

Богопознање – личност, суштина и енергија, њихово место у богопознању

Једно од важних питања импликација тријадолошког догмата јесте питање богопознања. Тачније, питање *онтолошког статуса* богопознања. Обзиром да код отаца срећемо веома јасно онтолошко разликовање Бога и света, због којег је божанска суштина или природа, као апсолутно друга у односу на творевину, непознатљива и неприступачна, поставља се питање – како је онда могуће познати Бога, а да то *познање* значи *стварност присуства бића Божијег*?

И овде долазимо до веома важне ставке – да се онтологија не може свести само на причу о суштини или природи. *Ко* питање о бићу такође припада онтологији. И управо због те чињенице, да *личност* припада онтолошкој равни, можемо да говоримо о *реализму богопознања*. Личност је спона између Бога и света, она која твори *стварност* присуства Бога и *стварност* присуства човека, омогућујући сусрет и комуникацију, иако на бази *природа или суштина* постоји непремостива онтолошка провалија.

Ово ће бити и јасан показатељ да и у Августиновој тријадологији *личност* (persona) припада онтологији. Јер, у супротном не би била могућа христологија какву нам нуди Августин у својим текстовима. У њима јасно истиче да је *личност* та која се оваплотила, а не придода (substantia). И то оваплоћење чини присуство Бога *стварним*. Не никако посредним, сликовитим (figurate). Августин ће у том смислу, као и Григорије Богослов, направити јасну разлику између онтолошког статуса божанског присуства у теофанијама (првенствено у Старом завету), где је Бог присутан посредно, преко творевине и оног у оваплоћењу, где је *реално* присутан, без посредовања. Све то не би било никако могуће

¹⁷Зато не одустајем од тврдње да је митрополит Зизијулас, након Светог Григорија Паламе, следећа велика отачка личност (у богословљу).

уколико би Августин лишавао личност онтолошког статуса, искључујући је на неки начин из онтолошког исказа и везивајући биће само за суштину.¹⁸

У овом делу ћу анализирати и богопознање као искуство *светлости*, које срећемо код Григорија и Августина. Мишљења сам да има основа да у томе видимо нуклеусе учења о божанској енергији – као различитој од суштине, нествореној и оној која је искуство *реалности* присуства Бога.

Последице по еклисиологију – тријадолошки темељи бића Цркве

Овде ће бити речи о еклисиологији митрополита Зизијуласа. Еклисиологија која је заснована на тријадологији. Тријадолошки догмат представља прави и једини кључ разумевања односа помесне и васељенске Цркве, као и разумевање функције и односа *Првог* у Цркви спрам црквене саборности.

За ово митрополитово учење покушаћу да представим нуклеусе који, убеђен сам, постоје код Григорија и Августина. Питање односа једног и мноштва, које сам у истраживању пронашао у тексовима двојице отаца, утемељују оно што је митрополит Зизијулас препознао и опширно размотрио као егзистенцијалне импликације тријадолошког догмата, овде конкретно по еклисиологију.

Последице по антропологију – тријадолошки темељи антропологије

Слично као и за еклисиологију важи и за антропологију. Водиља ће бити богословље митрополита Зизијуласа. Са тим богословљем уводићу у дијалог Григорија Богослова и Августина. Овде ћу, поред реченог о еклисиологији, размотрити и питање човековог постојања, личности. Ту ће у првом плану бити критика Августина, њена оправданост. Покушаћу да покажем да код Августина нема тог толико примећиваног индивидуализма. Показаћу да он јасно говори да је расцепканост наше природе на мноштво индивидуа последица пада, а не неко коначно одређење човека. Напротив,

¹⁸Ово и представља срж критике Августинове тријадологије (и онтологије уопште). Показаћу да управо Августинова христологија, која је и пре Халкидона дубоко халкидонска, реализам божанског присуства који он види у оваплоћењу, кроз присуство *личности* а не *божанске природе*, чини такве критике неоснованим. Дакле, немогуће је у исто време тврдити *стварност* божанског присуства кроз оваплоћење личности а не суштине и негирати да личност припада онтолошком исказу.

коначно одређење човека је постојање у јединству са Богом и ближњима. Показаћу да код њега постоје поставке које су веома сличне разликовању биолошке и екзистенцијалне ипостаси код митрополита Зизијуласа. Посебан осврт биће на питање људске слободе, без које не можемо да говоримо о личности. Затим, однос између те слободе и нужности наше природе. Овај ће део поново показати да Августин управо личност поставља као први темељ бића, истичући као што је то и митрополит Зизијулас учинио на Симпосиону у Београду, да ми заправо треба да ослободимо своју природу. Односно, да наше постојање треба да стоји на вољном, свесном и слободном а не на нагонском и нужном (то тврди Августин). Мислим да се тај аспект Августинове антропологије, оптерећен протестантском егзегезом предестинације, веома слабо примећује у савременом православном читању Августина.

Закључак

Закључак ће бити лични осврт на изнето у раду, лични ставови, критике и предлози. За сада још увек не могу да их прецизно дефинишем, јер из искуства писања досадашњих радова на докторским студијама знам да ће ме тек само писање одвести до коначних закључака. Дакле, очекујем да се у самој изради дисертације отворе нова питања и дилеме, према којима ћу морати да заузмем став. Такође, из искуства, писање ме често води да ревидирам и ставове које сам већ заузео. Зато, коначне закључке остављам отвореним. Глобално, оно што очекујем од рада, па самим тим и као садржај закључка јесте:

- истицање егзистенцијалне важности тријадолошког догмата који подразумева:
- онтологију, као двоструки онтолошки исказ – јединство ко и шта питања о бићу;
- јасан и веома важан однос једног и мноштва по даља, егзистенцијална питања;
- јаснији појам личности, као темеља стварности и њен однос према властитој суштини;
- екзистенцијалну антропологију утемељену на тријадологији;
- антропологију утемељену, кроз екзистенцијалну антропологију, на тријадологији.

Такође, очекујем да барем буде доведена у питање „правичност“ данашњег, водећег православног тумачења Августина. Мишљења сам да ће дисертација пружити довољно чињеница које ће дати основа једном таквом преиспитивању. Императив ће ми бити речи митрополита Зизијуласа: „Савремени теолози, и источног и западног предања, морају радити у правцу новог повезивања старих патристичких нити које би нас могле изнова здружити...”

ПРЕЛИМИНАРНА ЛИТЕРАТУРА

Извори:

Свети Григорије Богослов

- Λογοι Α-KF (PG 35)
- Λογοι KZ-ME (PG 36)
- Επιστολαι (PG 37)
- Επη θεολογικα (PG 37)

Свети Августин(ово су извори које сам истражио и које истражујем. Списак ће вероватно бити проширен за још неко дело, али са интересовањем за „позног“ Августина):

- Confessionum libri (PL 32)
- Contra Maximianum (PL 42)
- De civitate Dei (PL 41)
- De doctrina christiana (PL 34)
- De fide et simbolo (PL 40)
- De Trinitate (PL 42)
- Epistolae (PL 33)
- In evangelium Ioannis tractatus (PL 35)
- Retractiones (PL 32)
- Sermones (PL 38)
- Soliloquiae (PL 32)

Јован Зизијулас:

- Zizioulas, John, *Being as Communion: Studies on Personhood, and the Church*, London: Darton, Longman & Todd, 2004.
- Zizioulas, John, *Communion and Otherness: Further studies in Personhood and the Church*, London: T & T Clark, 2006. = Зизијулас, Јован, *Заједница и другост*, Пожаревац: Одбор за просвету и културу Епархије пожаревачко-браничевске, 2011.
- Zizioulas, John, *The One and the Many: Studies on God, Man, the Church, and the World Today*, Alhambra, Sebastian Press, 2010.
- Зизијулас, Јован, „Личност и природа у теологији Светог Максима Исповедника“, у: *Познање циља стварања силом Васкрсења. Радови Симпозиона о Светом Максиму Исповеднику*, стр. 89-120.
- Зизијулас, Јован, „Одговор на писма-примедбе читалаца“, *Σύναξη* 3/1982, 77-82; = „Христологија и постојање: одговор приговарачу“, *Беседа* 1-4/1993, 117-129.
- Зизијулас, Јован, *Догматске теме*, Нови Сад: Беседа, 2001.
- Зизијулас, Јован, *Еклесиолошке теме*, Нови Сад: Беседа, 2001.
- Зизијулас, Јован, *Јединство Цркве у Светој Евхаристији и у епископу у прва три века*, Нови Сад: Беседа, 1997.
- Зизијулас, Јован, *Јелинизам и хришћанство – сусрет два света*, Београд: Хришћански културни центар, 2008.
- Зизијулас, Јован, *Православље*, Београд: Хиландарски фонд при БФ СПЦ, 2003.

Литература (књиге и чланци):

- Awad, Najeeb, „Between Subordination and Koinonia: Toward A New Reading of the Cappadocian Theology“, *Modern Theology*, 23:2, April 2007, стр. 181-204.
- Ayers, Lewis, *Augustine and the Trinity*, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Ayers, Lewis, *Nicea and its Legacy*, New York: Oxford University Press, 2004.
- Ayres, Lewis & Twomey Vicent (editors), *The Mystery of the Holy Trinity in the Fathers of the Church*, Four Courts Press, 2007.
- Ayres, Lewis, „Remember That You Are Catholic (serm. 52.2): Augustine on the Unity of the Triune God“, *Journal of Early Christian Studies*, 8:1/2000, стр. 39-82.
- Barnes, Michel, Rene, „Augustine in conterporary trinitarian theology“, *Theological studies*, 5/1995, Milwaukee: Marquette University Press, стр. 237-250.

- Barnes, Mihael Rene, *The Power of God: Dynamis in Gregory of Nyssa's Trinitarian Theology*, Washington: The Catholic University of America Press, 2001.
- Beckwith, Carl, *Hilary of Poitiers on the Trinity – From De Fide to De Trinitate*, New York: Oxford University Press, 2008.
- Beeley, Christopher, „Cyril of Alexandria and Gregory Nazianzen: Tradition and Complexity in Patristic Christology“, *Journal of Early Christian Studies*, Volume 17, Number 3, Fall 2009, strp. 381-419.
- Beeley, Christopher, *Gregory of Nazianzus on the Trinity and the Knowledge of God – In Your Light We shall See Light*, Oxford: University Press, 2008.
- Beeley, Christopher, „Divine Causality and the Monarchy of God the Father in Gregory of Nazianzus“, *Harvard Theological Review*, 100-2/2007, strp. 199-214.
- Beeley, Christopher, „The Early Christological Controversy: Apollinarius, Diodore, and Gregory Nazianzen“, *Vigiliae Christianae* 65/2011, strp. 376-407.
- Benner, Drayton, „Augustine and Karl Rahner on the Relationship between the Immanent Trinity and the Economic Trinity“, *International Journal of Systematic Theology* Volume 9. Number 1., January 2007, strp. 24-65.
- Brubaker, Leslie, *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*, Cambridge University Press, 2008.
- Cavadini, John, „The Quest for Truth in Augustine's De Trinitate“, *Theological Studies*, 58/1997, strp. 429-440.
- Cavadini, John, „Trinity and Apologetics in the Theology of St. Augustine“, *Modern Theology* 29:1, January 2013, strp. 48-82.
- Coffey, David, „The Holy Spirit as the Mutual Love of the Father and the Son“, *Theological Studies*, 51/1990, strp. 193-229.
- Coffey, David, *Deus Trinitas: The Doctrine of the Triune God*, Oxford University Press, 1999.
- Congar, Yves, *St. Augustine's Theology of the Holy Trinity*, преглеато 06.08.2012. на http://www.crossroadsinitiative.com/library_article/736/Augustine_the_Trinity_and_the_Filioque_Yves_Congar.html
- Cross, Richard, „Divine Monarchy in Gregory of Nazianzus“, *Journal of Early Christian Studies*, 14:1, 2006, strp. 105–116.
- Cross, Richard, „Quid tres? On What Precisely Augustine Professes Not to Understand in De Trinitate 5 and 7“, *Harvard Theological Review*, 100-2/2007, strp. 215-232.
- Daley, Brian, *Gregory of Nazianzus*, University of Durham, 2006.
- Divković, Mirko, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb, reprint, 1997.

- Djurovic, Zoran, *St. Augustine's Filioque in the Treatise 99 on the Gospel of John*, preuzeto sa: <http://www.zorandjurovic.com/tekstovi/augustine-s-filioque.pdf> 17.08.2012.
- Dodaro, Robert and Lawless, George, editors, *Augustine and his Critics*, London and New York: Routledge, 2005.
- Drever, Matthew, „The Self Before God? Rethinking Augustine's Trinitarian Thought“, *Harvard Theological Review*, 100-2/2007, str. 233-242.
- Drilling, Peter, „The Psychological Analogy of the Trinity: Augustine, Aquinas, and Lonergan“, *Irish Theological Quarterly*, 71/2006, str. 320-337.
- Dünzl, Franz, *A Brief History of the Doctrine of the Trinity in the Early Church*, New York: T&T Clark, 2007.
- Emery, Gilles, *The Trinity: An Introduction to Catholic Doctrine on the Triune God*, Washington: The Catholic University of America Press, 2011.
- Gioia, Luigi, *The Theological Epistemology of Augustine's De Trinitate*, Oxford: University Press, 2008.
- Grupa autora, *Čovjek kao osoba – Teološka antropologija*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost (2003)
- Grupa autora, *Religija i epistemologija*, Beograd: Dereta, 2007.
- Hanson, R.P.C., *The Search for the Christian Doctrine of God*, New York: T&T Clark International, 1988.
- Hol, Kelvin i Garden, Lindzi, *Teorije ličnosti*, Beograd: Nolit, 1982.
- Ingle-Gillis, William, *The Trinity and Ecumenical Church Thought*, Ashgate, 2007.
- Jeger, Verner, *Teologija ranih grčkih filozofa*, Beograd: Službeni glasnik, 2007.
- Jevremović, Petar, *Psihoanaliza i ontologija*, Beograd: ZUNS
- Jonson, K. Edward, A „Trinitarian“ *Theology of Religions? An Augustinian Assessment of Several Recent Proposals*, dissertation, 2007.
- Jowers, Dennis, *The Trinitarian Axiom of Karl Rahner: The Economic Trinity is the Immanent Trinity and Vice Versa*, The Edwin Mellen Press, 2006.
- Keith, Edward Johnson, A „Trinitarian“ *Theology of Religions? An Augustinian Assessment of Several Recent Proposals*, Duke University: Department of Religion, dissertation, 2007.
- Kelly, J. N. D., *Early Christian Creeds*, London, New York: Continuum, 2008.
- King, Peter, „The Semantics of Augustine's Trinitarian Analysis in De Trinitate 5–7“, y: *Le De Trinitate De Sint Augustin, Exégèse, logique et noétique*, Paris: Institut d'Études Augustiniennes, 2012, str. 123-135.
- Knight, Douglas (editor), *The Theology of John Zizioulas – Personhood and the Church*, Burlington: Ashgate, 2007.

- Koplston, Frederik, *Istorija filozofije*, Beograd: Bigz, 1988.
- Kuehn, Evan, „The Johannine Logic of Augustine's Trinity: A Dogmatic Sketch“, *Theological Studies*, 68/2007, стр. 572-594.
- Küng, Hans, *Postoji li Bog? Odgovor na pitanje o Bogu u novome vijeku*, Rijeka: Ex libris, Sarajevo: Synopsis, 2008.
- Lienhard, Joseph, *Contra Marcellum: Marcellus of Ancyra and Fourth-Century Theology*, Washington: The Catholic University of America Press, 1996.
- McGowan, Andrew; Daley, Brian; Gaden, Thimoty (editors), *God in Early Christian Thought*, Leiden: Brill, 2009.
- McVilliam, Joane (editor), *Augustine – From Rhetor to Theologian*, Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1992.
- Moreschini, Claudio, *Povijest patrističke filozofije*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2009.
- Panenberg, Volfhart, *Teologija i filozofija*, Beograd: ПЛАТОН, 2003.
- Papanikolaou, Aristotle, *Being with God*, Notre Dame, 2008. = Папаниколау, Аристотел., *Бити са Богом: Тројица, апофатичко богословље и богочовечанска заједница*, Требиње: Видослов, 2012.
- Papanikolaou, Aristotle and Demacopoulos, George (editors), *Orthodox readings of Augustine*, New York, 2008.
- Pecknold, C.C., „How Augustine Used the Trinity: Functionalism and Development of Doctrine“, *Anglican Theological Review*, стр. 127-141.
- Phan, Peter (editor), *The cambridge companion to the Trinity*, Cambridge University Press, 2011.
- Platon, *Država*, Beograd: BIGZ, 2002.
- Plotin, *Eneade*, Beograd: Književne novine, 1984.
- Radde-Gallwitz, Andrew, *Basil of Caesarea, Gregory of Nyssa, and the Transformation of Divine Simplicity*, Oxford University Press, 2009.
- Rahner, Karl, *The Trinity*, London, New York: Continuum, 2001.
- Ramelli, Ilaria, „Origen's Anti-Subordinationism and its Heritage in the Nicene and Cappadocian Line“, *Vigiliae Christianae*, 65/2011, стр. 21-49.
- Raner, Karl, *Temelji kršćanske vere. Uvod u pojam kršćanstva*, Rijeka: Ex Libris, 2007.
- Ratzinger, Joseph, *Uvod u kršćanstvo*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1970.
- Senc, Stjepan, *Grčko-hrvatskirječnik*, Zagreb: TrošakKr. Hrvatske, 1910.
- Stum, Eleonore and Kretzman, Norman (editors), *The Cambridge Companion to Augustine*, New York: Cambridge University Press, 2006.
- Šagi-Bunić, Tomislav, *Povijest kršćanske literature*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1976-

- Teske, J. Roland, *To Know God and the Soul – Essays on the Thought of Saint Augustine*, Washington: The Catholic University of America Press, 2008.
- Teske, Roland, *Augustine of Hippo – philosopher, exegete and theologian*, Milwaukee: Marquette University Press, 2009.
- Teske, Roland, *To know God and the Soul – Essays on the Thought of Saint Augustine*, Washington: The Catholic University of America Press, 2008.
- Torrance, Alan, *Persons in Communion: An Essay on Trinitarian Description and Human Participation*, Edinburgh: T&T Clark, 1996.
- Torrance, Thomas, *The Trinitarian Faith*, London, New York: T&T Clark, 2006.
- Vasiljevic, Maxim, *History, Truth, Holiness – Studies in Theological Ontology and Epistemology*, Alhambra: Sebastian Press, 2011.
- Volf, Miroslav, *After our Likeness – The Church as the Image of the Trinity*, Michigan: Grand Rapids, 1998.
- Westerholm, Martin, „The Work of the Trinity and the Knowledge of God in Augustine’s De Trinitate“, *International Journal of Systematic Theology*, Volume 15, Number 1, January 2013, стр. 5-24.
- Williams, A.N., *The Divine Sense – The Intellect in Patristic Theology*, New York: Cambridge University Press, 2007.
- Williams, A. N., *The Divine Sense: The Intellect in Patristic Theology*, Cambridge University Press, 2007.
- Wisse, Maarten, *Trinitarian Theology beyond Participation – Augustine’s De Trinitate and Contemporary Theology*, New York: T&T Clark International, 2011.
- Бајервалтерс, Вернер, *Платонизам у хришћанству*, Нови Сад: Академска књига, 2009.
- Бер, Џон, *Никејска вера*, Београд: ПБФ, 2013.
- Бер, Џон, *Пут у Никеју*, Краљево, 2008.
- Болотов, Василије, *Историја Цркве у периоду Васељенских сабора*, Краљево, 2006.
- Болотов, Василије, *Историја Цркве у периоду до Константина Великог*, Краљево, 2009.
- Васиљевић, Максим, „Однос истине и историје“, *Богословље* 1-2/2007, 27-50.
- Васиљевић, Максим, „Постоји ли биохемија слободе“, *Богословље* 1/2009, 95-134.
- Васиљевић, Максим, „Сила у немоћи. Начин постојања и закон природе: допринос Светог Максима теми превазилажења тварности“, *Луча XXI-XXII/2004-2005*, 423-434.
- Васиљевић, Максим, *Вера и живот – Између трансценденности и контекстуалности*, Београд, ПБФ – Институт за теолошка истраживања, 2013.

- Дејвид Бредшоу, *Аристотел на истоку и западу – метафизика и подељеност хришћанства*, Београд – Карловац: Мартириа, 2012.
- Жилсон, Етјен, *Увод у хришћанску философију*, Београд: Отачник, 2011.
- Жуњић, Слободан, *Логика и теологија*, Београд: Отачник, 2012.
- Јанарас, Христо, „Створено и нестворено – Логос и личност“, *Видослов* 53/2011, 56-59.
- Јанарас, Христо, „Тројичност Бога као узрочни принцип егзистенцијалне слободе“, *Видослов* 52/2011, 93-97.
- Јанарас, Христо, *Личност и ерос*, Нови Сад: Беседа, 2009.
- Јевремовић, Петар, *Патрологија у огледалу херменеутике*, Београд: Отачник, 2011.
- Јевтић, Атанасије, „Велики Савет Божији код Светог Максима Исповедника“, *Видослов* 52/2011, 49-72.
- Јевтић, Атанасије, „О животу Свете Тројице – Јединога Бога, и нашем заједништву у њој“, *Видослов* 53/2011, 86-102.
- Јевтић, Атанасије, „Опасност од тријадолошких јереси данас“, *Богословље* 1-2/1982, 27-52.
- Јевтић, Атанасије, *Од откривења до Царства Небеског*, Острог, 2011.
- Карташов, Антон, *Васељенски сабори*, Београд: Српска књижевна задруга, 2009.
- Кубат, Родољуб, *Траговима Писма*, Крагујевац, 2012.
- Лоски, Владимир, *Боговиђење*, Манастир Хиландар, 2006.
- Лоски, Владимир, *Оглед о мистичком богословљу Источне Цркве*, Манастир Хиландар, 2003.
- Лудовикос, Никола, *О тајни дијалога*, Видослов 52/2011, 81-92.
- Лудовикос, Никола, *Психоанализа и православна теологија*, Београд: ПБФ – Институт за теолошка истраживања, 2010.
- Лудовикос, Никола, *Страхови личности и муке ероса*, Цетиње: Свештени манастир цетињски, 2011.
- Мајендорф, Јован, *Византијско богословље: историјски токови и догматске теме*, Београд: Плато, 2001.
- Мајендорф, Јован, *Христос у источно-хришћанској мисли*, Манастир Хиландар, 2003.
- Маројевић, Радисав, *Хришћанска онтологија личности и феноменологија субјективности – Зизијулас и Левинас у дијалогу*, Београд: ПБФ, 2010.
- Матић, Златко, *Filioque – Историјски и теолошки аспекти једног проблема*, Пожаревац: Одбор за просвету и културу Епархије пожаревако-браничевске, 2012-

- Матић, Златко, *Да истинујемо у љубави – Званични богословски дијалог Православне и Римске Католичке Цркве*, Пожаревац: Одбор за просвету и културу Епархије пожаревако-браничевске, 2013.
- Маури ЛаКугна, Кетрин, „Августин и тринитарна икономија душе“, *Богословље*, 2(2008), стр.118-143.
- Мидић, Игнатије, *Онтологија и етика у светлу христологије Светог Максима Исповедника*, Саборност 1-4/IX/2003, 13-59.
- Мидић, Игнатије, *Проблем смрти у хришћанској теологији*, Саборност – теолошки годишњак, 2010, 51-65.
- Мидић, Игнатије, *Сећање на будућност*, Пожаревац: одбор за просвету и културу Епархије браничевске, 2009.
- Мидић, Игнатије, *Биће као есхатолошка заједница*, Пожаревац: Одбор за просвету и културу Епархије браничевске, 2008.
- Папаниколау, Аристотел, *Божанске енергије и божанска Личност (Владимир Лоски и Јован Зизијулас)*, Богословље 1/2008, 34-54.
- Пеликан, Јарослав, *Хришћанско предање – историја развоја догмата I-IV*, Београд: Службени гласник, 2009.
- Перишић, Владан, „Хегелова тријадологија“, *Српска теологија у XX веку – истраживачки проблеми и резултати*, Београд: Православно богословски факултет, 2014.
- Перишић, Владан, *И вера и разум*, Београд: Службени гласник, 2009.
- Платон, *Тимај*, Врњачка Бања: Ейдос, 1995.
- Поповић, Радомир, *Васељенски Сабори – одабрана документа*, Београд, 2007.
- Радовић, Амфилохије, *Тајна Свете Тројице по светом Григорију Палами*, Манастир Острог, 2006.
- Роуз, Серафим, *Блажени Августин*, Београд-Шибеник: Истина, 2008.
- Сахаров, Софроније, *Духовне беседе*, Манастир Хиландар, 2008.
- Фемић-Касапис, Јелена, *Порекло термина φύσις, οὐσία и ὑπόστασις и његов семантички развој од најранијих помена до црквених отаца*, Београд: Православни богословски факултет, 2010.
- Флоровски, Георгије, *Византијски аскетски оци и духовници*, Београд: Отачник, 2009.
- Флоровски, Георгије, *Источни оци IV века*, Врњачка Бања: Братство Св. Сименона Мироточивог, 2003.
- Флоровски, Георгије, *Источни оци V-VIII века*, Манастир Хиландар, 1998.